

ДЖУМАНИЯЗОВА Феруза
Тошкент давлат шарқшунослик
университети
Шарқ мамлакатлари тарихи ва
антропологияси кафедраси доценти, PhD

“ШОҲИДУ-Л-ИҚБОЛ” ТАРИХИЙ АСАРИДАГИ ИСТОРИЗМЛАР

ИСТОРИЗМЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШАХИДУ-Л- ИҚБАЛ»

HISTORIZMS IN THE HISTORICAL WORK «SHAHIDU-L-IQBAL».

Аннотация: Мақолада Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асаридаги историзмларни таҳлил қилишга бағишланган. Улар араб ва форс тили орқали ўзлашган ўзлашмалардан иборат. Огаҳий асарлари лексикаси учун хос хусусиятлардан бири уларда маълум луғавий бирликлар орқали қўллаб янги ясалмалар ҳосил қилинишидир. Улар бугун тарихий қатлам бирликлари саналса-да, эски ўзбек адабий тилининг сўнгги босқичи учун ушбу бирликлар Огаҳий томонидан кенг қўлланилган ўзига хос янги сўзлар саналган. Мақолада дастгоҳ, гарм, баҳишиш, ганж каби историзмларга алоҳида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Огаҳий, “Шоҳиду-л-иқбол”, историзмлар, тасния, дастгоҳ, гарм, баҳишиш, ганж.

Аннотация: Статья посвящена анализу историзмов в произведении Агахи «Шахиду-л-Икбал». Они состоят из арабских и персидских заимствований. Одной из характерных особенностей лексики произведений Агахи является то, что многие новообразования в них образуются через определенные лексические единицы. Хотя сегодня они считаются историческими единицами пласта, для последнего этапа староузбекского литературного языка эти единицы считались уникальными новыми словами, широко используемыми Агахи. В статье рассматриваются такие историзмы, как дастгах, гарм, бахишиш, гандж.

Ключевые слова: Агахи, «Шахиду-л-икбал», историзмы, тасния, дастгах, гарм, бахишиш, гандж.

Abstract: The article is devoted to the analysis of historicisms in Agahi's work “Shahidu-l-Iqbal”. They consist of Arabic and Persian borrowings. One of the characteristic features of the lexicon of Agahi's works is that many new formations are formed in them through certain lexical units. Although they are considered historical stratum units today, for the last stage of the

old Uzbek literary language, these units were considered unique new words widely used by Agahi. The article focuses on historicisms such as tashka, garm, bakhshish, and ganj.

Key words: Agahi, “Shahidu-l-Iqbal”, historicisms, tasniya, dastgah, garm, bakhshish, ganj.

КИРИШ

XIX аср ўзбек адабиётининг йирик намоёниси Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий ижодининг сўнгги намунаси – “Шоҳиду-л-иқбол” асарининг ягона дастхат нусхаси Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург филиали (инв. № с-572)да сақланади. Ушбу асар Муҳаммад Раҳимхон Соний – Феруз ҳукмронлигининг (1865-1873 йиллар) қарийб 10 йиллик даврини ўз ичига олади. Асар XIX аср охири – XX аср бошларидаги тарихий вазиятга Огаҳий муносабатини аниқлаш, муаллифнинг ижодий мактаби тажрибасини кузатиш, Муҳаммад Раҳимхон Соний саройидаги адабий муҳит ҳақида тўлақонли тасаввурга эга бўлиш жихатидан бой материал беради. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси бойлиги билан эски ўзбек адабий тили даврининг сўнгига яратилган асарлардан алоҳида ажралиб туради. Шу жумладан, “Шоҳиду-л-иқбол” лексикони ҳам ўз ва ўзлашма қатлам ранг-баранглиги билан ўқувчининг диққатини тортади. Биз қуйида асардаги тарихий лексикага мансуб бир неча бирликларни таҳлил қилиш билан бирга уларнинг генетикаси ва маъно тараққиётига ҳам тўхталамиз.

АСОСИЙ ҚИСМ

Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асаридаги историзмлар асосан икки: араб ва форс тили орқали ўзлашган ўзлашмалардан иборат. Шу нуқтаи назардан асардаги тарихий қатламни таҳлил қилиш бевосита ўзлашма сўзлар тадқиқи билан боғланади. Хусусан, “Шоҳиду-л-иқбол”даги араб тили орқали кириб келган историзмлар ёки муаррабларнинг бир қисмини арабча иккилик шаклидаги отлар ташкил қилади. Бу борада икки хил ҳолатни мушоҳада қиламиз:

Огаҳийга қадар луғавий бирлик сифатида қўлланилган сўзлар. Масалан, *кавнайн*, *қавсайн*,

тарафайн, баҳрайн, наййирайн, сақалайн каби.

Бошқа мумтоз адибларимиз томонидан иккилик шаклида деярли ишлатилмаган, Огаҳий томонидан таснияга солинган сўзлар. Буларда уларнинг иккилик мазмуни аниқ акс этиб туради: *дастурайн, мазкурайн, маъмурайн* каби.

Тасниядаги исм аслида бош келишида (аниқ ҳолда ҳам, ноаниқ ҳолда ҳам) *-он* (арабчада *-a:niʊ*) шаклида бўлса ҳам, қолган икки келишида (аниқ ҳолда ҳам, ноаниқ ҳолда ҳам) *-айн* (арабчада *-айни* نى) кўринишида бўлади [25:51]. Эски ўзбек тилида тасния шаклли сўзларнинг деярли ҳаммаси *-айн* кўшимчасини олган.

Огаҳий тарихий асарларида кўп ишлатилган тасния шаклдаги сўз таркибли историзмлардан бири *талоқийи фариқайн* تلاقى فرقىн: “...ўрус черики даги Самарқанд талаби била юруш қилиб, арода талоқийи фариқайн воқеъ бўлди” (ШИ, 175^a) “Икки томон тўқнашуви” маъносидаги бу бирикманинг *талоқийи саффайн* (икки саф тўқнашуви), *талоқийи тарафайн* (икки тараф тўқнашуви) вариантлари ҳам бор: “...талоқийи саффайн воқеъ бўлди...” (РД, 346^a).

-айнкўшимчали историзмлардан яна бири *кавнайн* – икки олам, икки дунё, икки борлик маъносини англатувчи сўздир:

Кавнайн аро шоҳлиғ ато қил,

Ҳар неки муродидур, раво қил. (ШИ, 6^a)

Мазкур мисол асарнинг наът қисмидан олинган бўлиб, “икки дунё ичра пайғамбар алайҳиссаломга шоҳлиғ ато қил, ҳар қандай муроди бўлса раво қил” дейилиши бежиз эмас. Чунки исломий адабиётлар пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва саллам “Саййиду-л-кавнайн” ёки “Хожаи кавнайн”, яъни икки олам хўжаси сифатлари билан улуғланадилар.

Сўфи Аллоҳёр эса “Саботу-л-ожизин”да *Султони кавнайн* бирикмасини ишлатадилар:

Нечукким дўстини Султони кавнайн,

Етурди соатеда қоба қавсайн.

Мазкур байтдаги *қоба қавсайн* бирикмасидаги тасния шаклидаги *қавсайн* сўзи қуръоний лафзлардан саналади:

Қилиб маскан мақоми Қоба қавсайн,

Кўруб матлаб юзин би-р-раъси ва-л-айн. (РД, 248^a)

“Факāна қāба қавсайни ав аднā” девонининг додари тождори, бу ерда فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى

“Бас, (Муҳаммадга икки камон оралиғидек ёки (ундан ҳам) яқинроқ бўлди” “Нажм” сураси 9-оятига ишора қилинган.

Ҳарамайну-ш-шарафайн – икки шарофатли ҳарам, яъни Макка ва Мадина Огаҳий “Шоҳиду-л-икбол”да кенг қўллаган историзмлардан яна биридир: “ҳожия-л-ҳарамайни-ш-шарифайн Ҳожи Мухтор...” (ШИ, 35^a)

Шу билан бир қаторда, “Шоҳиду-л-икбол”да *дастгоҳ* компонентли бир неча историзмларни учратишимиз мумкин. Огаҳий асарлари лексикаси учун хос хусусиятлардан бири уларда маълум луғавий бирликлар орқали кўплаб янги ясалмалар ҳосил қилинишидир. Улар бугун тарихий қатлам бирликлари саналса-да, эски ўзбек адабий тилининг сўнгги босқичи учун ушбу бирликлар Огаҳий томонидан кенг қўлланилган ўзига хос янги сўзлар саналган. Ана шундай кўшма сўз компонентларидан бири *дастгоҳ* сўзидир. Эски ўзбек тилида 1) дастгоҳ; кудрат ва имконият; давлат, бойлик; асбоб: 2) амал, мартаба: 3) важ, сабаб [30:465-466] маъноларидаги мазкур сўз Огаҳий асарларида қатор янги сўзлар ясалишида хизмат қилган. Бунда *дастгоҳ* сўзининг қайд этилган кўплаб маънолари ясалма асоси бўлган. Унинг қайси маъноси ясалма асоси бўлганлиги кўшма сўз луғавий маъно ёки маъноларига боғлиқдир. Муҳими, бундай сўзлар матнда муайян бадий вазифани ҳам бажариши эътиборга олинган.

Нажобатдастгоҳ – улуғ мартабали, аслзода: “...нажобатдастгоҳ, фазилатиктиноҳ, диёнатинтибоҳ, донишмаоб, бинишинтисоб, садоқатоёб, сипоҳи кубоби иззат ва жуб Саййид Муҳаммад Яъқубхожа...” (ШИ, 151^a) Ушбу ўринда *нажобатдастгоҳ, фазилатиктиноҳ, диёнатинтибоҳ* сўзлари бир томондан ички оҳангдошлик ва иккинчи томондан таносубни таъминлаган.

Ихлосдастгоҳ – ихлосни касб қилган, чин ихлосли: “...Ва даргоҳи жаҳонпаноҳнинг *ихлосдастгоҳ* ва садоқатогоҳ ходимларидин соҳибу-ш-шавкат ва-л-ҳашам Абдуллоҳ маҳрамким...” (ШИ, 156^a) Ушбу парчада ҳам *ихлосдастгоҳ* ва *садоқатогоҳ* сўзлари ички оҳангдошликка хизмат қилган.

Зафардастгоҳ – ғалабани кор қилган, мудом ғолиб: “сипоҳи нусратпаноҳ ва шужаойи *зафардастгоҳ* хусамойи шақоватиктиноҳни қатл этиб...”. (ШИ, 143^a) Бу ўринда

эса *зафардастгоҳ* орқали форсий изофага киришган икки сўз оҳангдошлиги таъминган. Музоф ва музофун илайҳ оҳангдошлиги ҳам Огаҳий асарларида жуда кўп қўлланилган услуб саналади.

Бу каби *дастгоҳ* компоненти асосида ҳосил килинган историзмларни “Шоҳиду-л-икбол”да кўплаб учратиш мумкин. Шунингдек, биз айрим историзмларни этимологик таҳлилини ҳам амалга оширдик. Чунончи, Огаҳий тарихий асарлари лексикасида, қолаверса, “Шоҳиду-л-икбол”да нисбатан кенг қўлланган *гармсўзини* генетик мансублигини аниқлаш борасида айрим хулосаларга келдик:

Гарм. Иссиқ. Эски ўзбек адабий тилига форс тилидан ўзлашган. Ҳозирги ўзбек тилида айна шаклда деярли қўлланмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилидагармсел, гарма (қовун тури), гармдори, гармиён [30:448] (баъзи узум турларидан махсус усулда тайёрланган майиз) каби сўзлар ҳосил бўлишида асос вазифасини ўтаган ҳолда яшаб келмоқда. Огаҳий тарихий асарларида ушбу сўз анчайин фаол қўлланган. Чунончи, “Шоҳиду-л-икбол”да ўқиймиз:

Фаррух жамоли меҳрин гарм айлабон қуёшдек,

Қиш мавсимин қилурга фасли баҳор келди. (ШИ, 57⁶).

Шунингдек, *гарм* Огаҳий тарихий асарларида *гармжавлон*, *гармгуфтор*, *саргарм*, *гармрав* каби сўзларнинг ясалишида асос вазифасини ўтаган. Ушбу сўзнинг генезиси борасидаги тадқиқотлар қуйидаги хулосаларга олиб келди: сўзнинг асосиндоевропа тилидаги *g^wher* [19:7,513] – *иссиқ бўлмоқ, қайноқ, иссиқ* асосига бориб тақалади. Кейинчалик ушбу сўз орийда *ghar*, *gar* – *ёнмоқ, ёқмоқ* шаклида, қадимги хиндийда *gharma* [21:7,513] – *аланга, иссиқлик* тарзида қўлланган. Индоевропадаги *g^wher* асосида *g^wher-to*, *g^whor-to* – *иссиқ, g^wher-os*, *g^whor-os* – *ҳарорат, иссиқлик, аланга* сўзлари пайдо бўлган. Кейинчалик бу сўз бутун европа тилларига тарқалган. Хусусан, юнон тилидаги *ῥεομαί* – *иссиқликка айланмоқ, иссиқ бўлмоқ* феъли, *ῥεῖμα* – *қайноқ ўзан, иссиқ ўлкалар* оти, *ῥεῖμός* – *иссиқ, қайноқ* сифати айна биз таҳлил қилаётган *g^wher* асосида пайдо бўлган. Қолаверса, қадимги ирланд тилидаги *fo-geir* – *исимоқ* феъли, литва тилидаги *gāras* – *буғ, қадимги прусс тилидаги goro* [21:7,513] –

иссиқлик, черков славянидаги *goritъ, gorēti* – *ёнмоқ; grějo, grēti, грѣнь, грѣnilo, požarъ* – *олов, аланга*; қадимги рус тилидаги *греть, гореть* [21:7,513] айна асос билан боғлиқдир.

Умумэроний *g^wher* ёки *g^whormo* ўзаги асосида орийда *ghar-ma*, қадимги хиндийда *gharmá* (музаккар жинсда) – *қуёш оташи, олов иссиқлиги, йилнинг иссиқ палласи, кун, тохар* тилидаги *sarme* – *иссиқ* сўзлари пайдо бўлган. Шу нуқтаи назардан, юнон тилидаги *иссиқ, қайноқ* маъносидаги *ῥεῖμός* сўзининг генезиси ҳам мантиқан ойдинлашади. Ҳозирги кунда европа тиллари, хусусан, немис тилидаги *warm* – *илиқ, иссиқ*, инглиз тилидаги *warm* – *иссиқ, илиқ, илиқ ўлка*, қадимги прусс тилидаги *gorme* – *иссиқлик*, рус тилида ҳам кенг қўлланувчи *термос, жар (жара)* сўзлари айна қадимги юнон тили транзитлиги асосида тарқалган ва у умумэроний *g^wher* асосида юзага келган.

“Авесто”да қўлланган *garəta* [28:246] – *иссиқ, қайноқ* сўзи, қадимги форсийдаги *garmā* [15:183] – *иссиқлик, аланга* сўзлари мавжуд бўлиб, улар *garmā-pada* [5:120-121] бирикмаси ҳосил қилинишида иштирок этган ва бу бирикма йилнинг энг иссиқ ойлари июнь-июль номи сифатида *аланга ери* маъносида қўлланган. Ўрта форс тилидаги *garm* – *иссиқ, қайноқ*, монавий матнлардаги *grm* [4:42] – *иссиқ*, классик форс тилидаги *garm* [12:203] – *иссиқ, қайноқ, илиқ*, белужийдаги *garm* [6:122] – *иссиқ, илиқ*, курдий, курмонжий ва сўрхийдаги *garm* [31:122] – *иссиқ, қайноқ, қайта тирилган, сўғдийдаги yrm* [7.39] [*yarm*] – *иссиқ, қайноқ*, хоразмий тилидаги *yrm* [*yrmnd* – *сўзи асоси*] – *иссиқ, аланга*, хоразмий тилидаги *cwb yrmncu* [13:198] – *иссиқ сув* сўз бирикмасида, осетин тилидаги *qærm / yar(m)* – *иссиқ, qærmk* [23:266-267] – *ёнмоқ* сўз бирикмасида биз айна таҳлил қилинаётган *garm* нитурли маъноларда ва турли фонетик қобикда учратамиз. Юқоридаги ушбу таҳлиллар *garm* умумэроний асос эканлиги ва бугунги кунда барча эроний тилларда, қолаверса, барча европа тилларида маълум маъно тараққиётини босиб ўтган ҳолда, сўз ёки компонент шаклида, турли фонетик ўзгаришларга учраб яшаб келаётганини кўрсатади.

Бахшиш. Сўзнингтуҳфа, ҳадя, инъом, садақа, эҳсон, мурувват [30:180] каби маънолари мавжуд. Ушбу шакл ҳозирги ўзбек тилида историзм, лекин бахш шакли

умумистеъмолдаги сўз эканлигини таъқдлаш зарур. Шу сабабдан таҳлил фақат *бахшиши* историзми атрофидалигини ёдимизда тутамиз. Ушбу сўз эски ўзбек тилида кенг қўлланган. *бахшиши* эски ўзбек тилига форс тилидан ўзлашган деб қаралади ва у *бахш*, *бахшанда*, *бахшида* каби сўзлар билан асосдошдир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унинг *бахш* шакли *бахш этмоқ*, *оромбахш* каби сўзларда бирмунча фаол “Шоҳиду-л-икбол” дабахишии сўзини мустақил ҳолатда ёки *бахш* шаклида; *бахш этмоқ*, *жонбахш*, *лаззатбахш* каби бир неча сўзлар ҳосил бўлишида компонент сифатида иштирок этганини кузатиш мумкин. Хусусан, “Шоҳиду-л-икбол” да ўқиймиз: “Ва ул ҳазрат анга навозишу *бахшиши* кўргузуб, бир неча муддатдин сўнг муовадат рухсати била сарафроз қилиб,..” (ШИ, 29^а).

Бахш ёки *бахшиши* хоразмий тилининг илк босқичида *βx*-[*va*xx-] шаклида қўлланган ва *совға қилмоқ*, *бўлмоқ*, *улуш*; *бириш*; *узатиш* маъноларини ифодалаган. “Авесто” да у икки фонетик шаклда учрайди 1) аввалги шакл *bag* [2:921] – *улуш сифатида тақдим этиш*; *тайинламоқ*, *белгиламоқ*; *улуш*, *улуш сифатида берилиш* маъноларини ифодалаган; 2) иккинчи шакл *baxš* [14:72] – *қисмига*, *улушига эга бўлмоқ*; *қисм бермоқ*, *баҳам кўрмоқ* маъноларини ифодалаган. Демак, форсий тилдан ўзлашган деган *бахш*, *бахшиши*, *бахшида* каби сўзлар хоразмий тилида қадимдан мавжуд бўлган. Чунончи, хоразмий тилидаги *β'x(y)n* [3:272-273] – *мен совға қилдим* бирикмаси, *mnβxdu-ū* у'bdw [22:43] – *мулкни у билан бўлишиди* бирикмасидаги *βx* биз таҳлил қилаётган *бахш*нинг асосидир. *βud*, *fyd* [16:201] – *совға* оти ҳам шу асосдан ҳосил бўлганлигига шубҳа йўқ.

Албатта, хоразмий тили умумэроний тилларга мансуб бўлган, шу сабабдан биз бу ўринда ушбу сўзни хоразмий тилида индоевропа ва орий асосли *bhakš* <*bag*, *baj* – *улушига эга бўлмоқ*, *бўлмоқ*, *бўлиб бермоқ*, *улуш сифатида қабул қилмоқ* сўзига боғлиқ ҳолда пайдо бўлганлиги эътироф этишимиз жоиз. Орийдаги *baxš* қадимги ҳиндий тилидаги *bhakšáyatí* – *қабул қилмоқ*, *ишлатмоқ*, *емоқ* сўзининг пайдо бўлишига асос вазифасини ўтаган. Бу *bhakš* асосининг деномитатив маъносидир. Шу маънодан қадимги ҳиндийда *bhakśá* – *овқат*, *таом*, *ичимлик* маъноларини

ифодаловчи от ҳосил қилинган. Қолаверса, қадимги ҳиндийдаги *bhakšati* [9:174] – *емоқ*, *тановул қилмоқ* феълени ҳам шу асосга боғлаш мумкин.

Қадимги тиллар даври тугагач, улар асосида пайдо бўлган тиллар *bhakš* <*bag*, *baj* феъленинг ўтган замон сифатдош шаклини кўпроқ қўллай бошлаган. Хусусан, индоевропа ва орийдаги ўтган замон сифатдоши *bag-ta*, қадимги ҳиндийдаги *bhaktá* – *қабул қилинган*, *совға қилинган* асосида ғарбий эрон тилларида *baxta*, шарқий эрон тилларида *vayda* сўзлари қўллана бошлаган. Феълнинг ҳозирги замон шакли *baxš(a)* деярли ўзгаришсиз истифода этилаверган. Чунончи, ўрта форс тилидаги *baxš* (*bhš*), монавийлик матнларидаги *bxt* : *baxt*, *bxt* [4:29], классик форс, дарийдаги *baxš* : *baxšid*, *baxšidan*-, тожик тилидаги *baxš* : *baxšid*, *baxšidan*-, замонавий форс тилидаги *bāxš* : *bāxšid*-, *bāxšidān* – 1) *совға қилмоқ*, *бермоқ*, *тақдим қилмоқ*; 2) *кечирмоқ*, *афв қилмоқ*, *раҳм қилмоқ* маъноларини ифодаловчи сўз фикримизнинг исботидир.

Ганж.Бойлик, хазина, кон. Эски ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида олтин, кумуш; жавохир; хазина; кўчма маънода бойлик, мол-мулк, давлат, кадр-қимматли нарса [30:480] маъноларини ифодалайди. “Шоҳиду-л-икбол” да ҳам ушбу сўзни фаол қўлланганини кузатдик. Чунончи, “Шоҳиду-л-икбол” да ўқиймиз: “*Оталиқ ул ҳазратнинг қудуми саодатлузумига ганжи фаровон, балки жавҳари жонин нисор қилиб,..*” (ШИ, 159^а). Ганжнинг генетик таҳлилини амалга оширганимизда қуйидаги хулосаларга келдик: ушбу сўз хоразмий тили элементларидан бири бўлиб, у хоразмий тилида *uzd* – *бойлик* шаклида қўлланган. Шунингдек, хоразмий тилида *uzdk* [21:434] [*yazdak*] – *бой*, *давлатманд* сўзи мавжуд бўлиб, *uzd* ўзаги асосида ҳосил қилинган. Биз бу сўзни сўғд тилининг монийлик ва христианликка оид матнларида ҳам *uzn* [7:177-178] [*yazn*] – *хазина*, *бойлик* шаклида учратамиз [8:182].

Ушбу сўзни “Авесто” ҳамда мидия тилида *ganza* – *хазина*, *ganza-bara* – *бойлик*, *хазина*, *дафина* шаклида, қадимги форсийда *ganja-bara* [19:13-14] – *хазина* тарзида қўлланган. Аҳамонийлар таъсирида бу сўзнинг тарқалиш ареали кенгайиб бораверган ва қадимги семит,

юнон, ҳиндий халқлар маданиятига кириб борган. Хусусан, ўрта юнон тилидаги *γασα* [11:102] – *хазина*, қадимги ҳиндийдаги *ganja* [18:5,315] – *бойлик*, ўрта ҳиндийдаги *ganja* – *хазина*, *ganjavara* [18:22,149] – *хазинабон*, оромийдаги *gnz'* [23:302-303], *gnzk* [27:69] – *хазина*, *хазинабон* фикримиз исботи бўла олади. Кейинги даврларда *ganja-bara* ва *ganja* сўзлари барча эроний тилларга тарқала бошлаган. Чунончи, ўрта форс тилидаги *ganj* [20:81], монавийлик матнларидаги *ganz* ёки *gnz* [4:42] – *бойлик*, классик форс тили ва дарийдаги *ganj* [16:35], ҳозирги форс тилидаги *gānj* – *хазина*, *бойлик*, тожик тилидаги *ganj* – *бойлик*, *омбор* бактрийдаги *gānj* – *омбор*, парфиёндаги *gzn* [ganz], *gzng* – *хазина*, *ganz-bar* – *хазинабон*, форсий ва ўрта форсий таъсирида курдий, курмонжий ва сўрхйга кириб келган *ganj* [31:369] – *бойлик* сўзлари шулар жумласидандир.

Қадимги фосийдаги *ganja-bara* ёки *ganza-bara* кейинчалик ўрта форс тили даврида *ganjvar* шаклини олган, классик форс тилида эса *ganjur* тарзида қўлланиб, *бойлик қўриқчиси*, *эгаси*, *хазинабон* маъноларини ифодалаган. Лекин юкоридаги кузатганимиздек, парфиён тилидаги *ganz-bar* – *хазинабон*, сўғдийнинг буддавийликка оид матнларидаги *uznβr* – *бойлик қўриқчиси*, *хазинабон* сўзлари қадимий шаклини бирмунча сақлаб қолган. Шу асосда тожик тилида *ganjina* – *бойлик*, оғзаки нутқда *ganjur* – *бойлик эгаси*, *ганжура* – *хазина*, *омборхона*, сўғдийнинг христианликка оид матнларида *uznu* [8:182] – *хазина* ҳосил бўлган.

Бугунги кунда кўпгина эроний тилларда *ганжинанинг* арабий шакли *хазина* турли фонетик вариантларда истифода этилмоқда. Хусусан, сарикўлийдаги *yazino*, *yazino-xupo* – *бойлик*, *омбор*, *yazang* [29:182] – *уйдаги омборхона* шу жумладандир. Рус тилидаги *казна* – *хазина*, *казначей* – *хазинабон* сўзлари генезиси ҳам таҳлил қилинаётган умумэроний асосли *ganza* билан боғланиши шубҳасиз.

Қайд этиш лозимки, Огаҳий ҳар уч тил, яъни араб, форс, ўзбек тилининг синоним сўзларидан фойдаланиб мутародифлар тизимини шакллантирган. Мутародифлар тизимида ҳам биз кўпгина историзмларни аниқлашимиз мумкин. Ушбу мумтоз филологияга оид истилоҳ ўзбек тилшунослигида оммалашмагани учун унга берилган айрим изоҳларни қайд этиш

ўринлидир. Масалан, Гиёсиддин Рампурий ёзади: “Бировнинг ортига мингашувчи одам. Маънода бир-бирига шерик бўлган икки-учта сўз. Масалан, ҳар иккаласи ҳам *дил* маъносини англатувчи *фуод* ва *қалб* сўзлари каби” [غياث اللغات. تأليف غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپورى. جلد نخست. الف س. با حواشى و اضافات بكوشش محمد دبیر سياقى. تهران، چاپ گيلان. ص. ۹۰۳]. Агар маънодош, яъни маъно муносабати билан бир тушунчанинг турли кирралари ифодаси бўлган сўзларни мутародиф уяларга бирлаштирсак, “Шоҳиду-л-икбол” лексикаси асосида уларни узвлар (ҳар битта сўз бир узв) микдорига кўра қуйидагича тасниф қилиниши мумкин:

1. Икки узвдан иборат бўлган кичик компонентли мутародиф уялар: *пойбанд* پایبند – *побаст* پايست.

2. Учдан ортиқ компонентдан иборат бўлган мутародиф уялар: *модар* مادر – *она* انا, *волида* والد(уч компонентли); *хароб* خراب, *вайрон* ويران, *барбод* برباد, *бузук* بوزوق, *хома* خوما, *мидад* مداد, *килк* كلک, *қалам* قلم (тўрт компонентли); *ганж* گنج, *ганжина* گنجينه, *хазина* خزانه (кўплиги *хазоин* // *хазойин* خزائن), *дафина* (خزائن), *маҳзан* مخزن (беш компонентли); *лолазор* سبز هزار – *сиззор* گلزار, *сабзор* گلشن, *гулшан* گلستان (олти компонентли) ва ҳоказолар. Бундан ташқари “Шоҳиду-л-икбол”да етти, саккиз, тўққиз, ўн ва ундан ортиқ компонентдан иборат бўлган мутародиф уялар мавжуд. Масалан, *маҳбуб* محبوب, *ёр* يار, *нигор* نگار, *жонон* جانان, *дилрабо* دلربا, *дилбар* دلدار, *дилдор* دلدار, *дилситон* دلستان, *ҳабиб* حبيب, *ҳамнишин* همنشين, *ҳамнафас* همنفس, *ҳамсуҳбат* همراز, *ҳамроҳ* همراه, *ҳамроз* همراز, *ҳамдард* همدرد, *ҳамсоз* همساز, *ҳамдам* همدم, *надим* ندیم, *асҳоб* اصحاب, *мунис* مونس мутародифлар уяси тўққиз ва ўн бир компонентдан иборат [26:35].

ХУЛОСА

Кўриниб турганидек, ушбу мутародиф уяларнинг деярли барчаси бугун историзмларга айланган. Хулоса қилиб айтганди, “Шоҳиду-л-икбол”даги историзмларни махсус таҳлил ва тадқиқ қилиш зарурати мавжуд. Чунки муаррих уларни ўз асарида қўллашдан маълум мақсадларни кўзлаган. Ижодкорнинг ана шу мақсадларини очиб бериш, сўзларнинг генетик мансублигини аниқлаш муҳим масалалардан биридир.

**ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР
РЎЙХАТИ:**

1. Bailey H.W. Dictionary of Khotan Saka. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1979.
2. Bartholomae Chr. Altiranisches Werterbuch. Strassburg, 1904 (repr.: Berlin-NewYork, 1979).
3. Benzing J. Chwaresmischer Wortindex (miteiner Einleitung von H. Humbach). Wiesbaden, 1983.
4. Boyce M.A. Word-list of Manichaean Persian and Parthian. Téhéran-Liège, 1977 (Acta Iranica, sér. 3, vol. 2, Suppl.).
5. Brandenstein W., Mayrhofer M. Handbuch des Altpersischen. Wiesbaden, 1964.
6. Geiger W. Etymologie des Balüci. — ABAW. 1890, Bd. 19, Abt.
7. Gershevitch I.A. Grammar of Manichean Sogdian. Oxf., 1954.
8. Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English. Tehran, 1995. Henning W.B. Das Verbum des Mittelpersischen der Turfanfragmente. — ZII. 1933 (=Henn. SP I, 65-160).
9. Henning W.B. The Khwarezmian Language. — Zeki Velidi Togan'a Armagan. Istanbul, 1955 (=Henn. SP II, 485-500).
10. Hinz W. Altiranisches Sprachgut den Nebenflüßlieferungen. Wiesbaden, 1975.
11. Horn P. Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg, 1893.
12. Humbach H. Choresmian. — CLI. Wiesbaden, 1989.
13. Kellens J. Le verbevestique. Wiesbaden, 1984.
14. Kent R. Old Persian (Grammar, Texts, Lexicon). New Haven, 1950 (2nd ed., 1953).
15. MacKenzie D.N. The Khwarezmian Glossary. — BSOAS. II — 1971, vol. 34, pt 1.
16. Mayrhofer M. Die Rekonstruktion des Medischen. — Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1968, So. 1. Graz-Wien-Köln, 1968.
17. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Heidelberg, 1986.
18. Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg, 1953-1975.
19. Nyuberg H.A. Manual of Pahlavi. Pt2. Glossar. Wiesbaden, 1974.
20. Pokomy J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, 1959.
21. Samadi M. Das chwaresmische Verbum. Wiesbaden, 1986.
22. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. Л., 1973.
23. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати, I том. — Тошкент: Фан, 1983.
24. Иброҳимов Н. Юсупов М. Араб тили грамматикаси. Биринчи жилд. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1997.
25. Махмудов Р. Оғаҳийнинг тарихий асарларида ўзлашмалар. Тошкент. 2022.
26. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.
27. Соколов С.Н. Язык Авесты (учебное пособие). Л., 1964.
28. Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка. СПб., 1999.
29. Ўзбек тилининг изохли луғати. I том. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006.
30. Цаболов Р.Л. Этимологический словарь курдского языка. Т. I. (А-М). М., 2001.
31. غياث اللغات. تأليف غياث الدين محمد بن جلال الدين بن شرف الدين رامپورى. جلد نخست. الف س. با حواشى و اضافات بکوشش محمد دبیر سياقى. تهران، چاپ گيلان. ص. ۹۰۳